

Met Snellaert in de Ardennen en de Pyreneeën

Op tocht met een Vlaams beweger

Ludo Stynen

Samenvatting

Ferdinand Augustijn Snellaert (1809-1872) had een drukke dokterspraktijk in een hoofdzakelijk arme Gentse buurt. Gedurende enkele decennia was hij betrokken bij of initiatiefnemer van vrijwel elke actie voor Vlaamse emancipatie. Hij was literatuurhistoricus, criticus en een verdienstelijk bezorger van Middelnederlandse literaire teksten. Twee keer schreef hij ook een reisrelaas. Deze bijdrage gaat in op de wijze waarop toerisme en de Vlaamse strijd daarin onlosmakelijk verbonden zijn.

Abstract

Ferdinand Augustijn Snellaert (1809-1872) ran a busy medical practice in a mainly poor Ghent quarter. For a few decades he initiated or was involved in almost every action for Flemish emancipation. He was a literary historian, critic, and he enjoyed a good reputation as an editor of Middle Dutch literary texts. He also published two travelogues. This article focuses on how tourism and Flemish emancipation are intertwined in these texts.

De Rijn was al heel vroeg een aantrekkelijke toeristische bestemming. Kanunnik Jan David (1801-1866) trok ieder jaar voor vele weken naar het buitenland, naar Oostenrijk of Scandinavië bijvoorbeeld, Jan Nolet de Brauwere van Steeland (1815-1888) naar Scandinavië, Constant Hansen (1833-1910) naar Duitsland en Denemarken, Hendrik Conscience (1812-1883) reisde naar Zwitserland, Pieter Frans van Kerckhoven (1818-1857) studeerde in Italië, Jules baron de Saint-Genois (1813-1867) reisde onder andere naar Engeland, Duitsland en Oostenrijk-Hongarije, Adriaan Bogaers (1795-1870) bezocht heel Europa.

Anders dan zijn vrienden en kennissen ging Ferdinand Snellaert nauwelijks op reis. Hij kende Nederland, waar hij tijdens het Verenigd Koninkrijk een opleiding tot militair arts had gevolgd en waar hij later nog congressen bijwoonde. Hij trok weleens naar de Ardennen, en een enkele keer reisde hij naar de Pyreneeën. Misschien had

hij vaker willen reizen, maar zijn verantwoordelijkheid als arts in een arme buurt hield hem in Gent. Het was voor hem een kwestie van prioriteiten. Toen hij werkte aan de voor hem toch erg belangrijke teksteditie van Jacob van Maerlants *Alexanders Geesten*, en het enige bewaarde manuscript van dat dertiende-eeuwse werk de Münchense *Hofbibliothek* niet mocht verlaten, wilde hij vanwege zijn drukke praktijk niet ingaan op het aanbod van zijn vriend minister Pierre de Decker (1812-1891) om ter plaatse de editie voor te bereiden.¹ Zijn uitstappen waren beperkt tot vergaderingen van de Académie Royale in Brussel en bijeenkomsten van Vlaamsgezinden in Antwerpen, Brussel en elders in het land. Zijn financiële armslag was overigens beperkt: hij had geen eigen huis, had twee zusters ten laste, veel patiënten die nauwelijks konden betalen voor zijn diensten, en hij gaf zijn geld liever uit aan boeken. Zijn bibliotheek was dan ook het enige (bijzonder) waardevolle in zijn materiële nalatenschap.

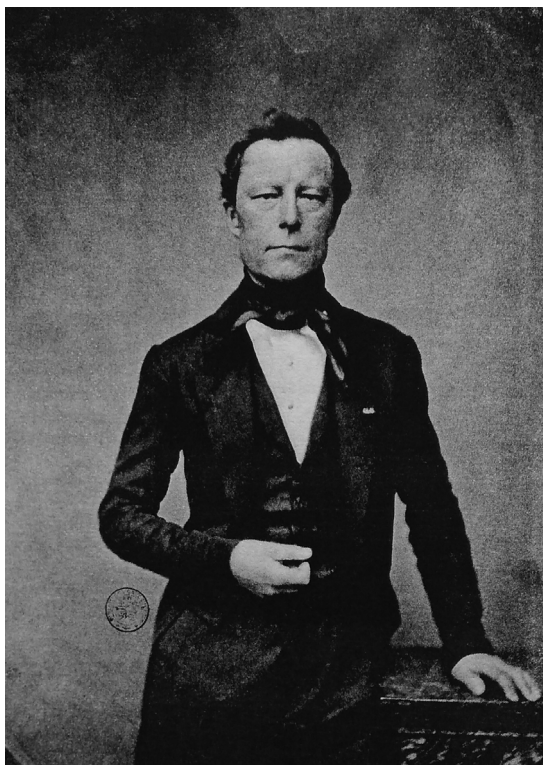

Fig. 1: *Ferdinand Augustijn Snellaert, 1850, Antwerpen, Letterenhuis.*

---

¹ Brieven van Snellaert aan De Vries, 27 juli en 3 november 1861; Snellaert, 1872, p. 9.

Snellaerts gedocumenteerde reiservaringen bleven beperkt tot één (tweeledige) reis in eigen land en één in het buitenland.² Net als veel van zijn tijdgenoten en latere reizigers als Max Rooses (1839-1914), Virginie Loveling (1836-1923), Anton Bergmann (1835-1874), Cyriel Buysse (1859-1932)³ en anderen beschreef hij zijn ervaringen en maakte hij die wereldkundig (Couttenier, 2003; Stynen, 2022). Zowel *Een paer dagen in Luik en in de Ardennen* als *Een loopje tot in de Pyreneeën* behandelen evenzeer de praktijk van het reizen als de toeristische aspecten van de bestemming. Natuurlijk waren alle reizigers getroffen door de wijze waarop het vreemde verschilde van het eigen Vlaamse, maar veel meer dan zijn collega's zette Snellaert de stap om vervolgens de Vlaamse agendapunten in de verf te zetten.

1. OP REIS IN DE NEGENTIENDE EEUW

In 1851 trok Snellaert naar Luik en de provincie Luxemburg. Aan het einde van dat decennium reisde hij naar de Pyreneeën. Reizen maakte in die dagen een hele omwenteling door. In de late achttiende eeuw waren er wel belangrijke verbeteringen aangebracht aan het wegennet, maar bij de Belgische onafhankelijkheid was reizen nog steeds een hachelijke en tijdrovende onderneming: een postkoets haalde niet meer dan vijf tot tien kilometer per uur en deed er dus een hele dag over om van Brussel naar Oostende te rijden. Bij felle regen of dooi was wegvervoer nagenoeg onmogelijk vanwege praktische of wettelijke bezwaren. Reizen per boot was comfortabeler, maar drie kilometer per uur was wel bijzonder traag.

De komst van de trein veranderde alles. Kort na 1830 werden al plannen gemaakt voor een Belgisch spoorwegnet en in de loop van de negentiende eeuw verdrongen de spoorwegen het wegtransport met snelle, regelmatige verbindingen tegen relatief lage tarieven. Interregionale en internationale verplaatsingen kwamen binnen het bereik van een steeds grotere groep, ook voor toeristische doeleinden (Van der Hertten, 2004, p. 13-14).

---

² In de nalatenschap (UBG, G015758/32) bevindt zich nog wel een ongedateerd kattedelletje (ca. 10 februari 1872), gericht aan een weleerwaarde vriend, waarin Snellaert bedankt voor de genezende bewezen tijdens zijn hachelijke ziekte. Bovenaan het blad staat 'Alicante', maar dat is niet de plaats van verzending, het is wellicht de aanduiding van de muskaatwijn die hij van die vriend ten geschenke kreeg.

³ Onlangs bezorgde A.M. Musschoot een editie van Buysse's *Herinneringen aan Amerika* (Borgerhoff & Lamberigts, 2024).

In 1830 beschikte België over 3250 kilometer verharde wegen die volgens de toenmalige gebruikers in goede staat verkeerden. Tien jaar later was het aantal verharde kilometers gestegen tot 4176 en in 1850 tot 6238. De spoorwegen hadden de nood aan nieuwe wegen niet doen afnemen, integendeel: het idee was dat alle gemeenten zouden worden aangesloten op het wegennet en alle regio's op de spoorwegen (Van der Hert, 2004, p. 176, 192, 195). Het concept van een nationaal netwerk van spoorlijnen bestond al in de winter van 1833, en de eerste sectie, van Brussel naar Mechelen, werd op 5 mei 1835 opengesteld. Al snel werd gekozen voor steviger materiaal dan aanvankelijk voorzien. In 1833 werd nog uitgegaan van locomotieven die reizigers met een snelheid van 18 à 22 kilometer per uur zouden vervoeren, uiteindelijk werd geopteerd voor krachtiger locomotieven die snelheden van 30 à 35 kilometer per uur haalden, en de afstand Brussel-Antwerpen werd gereden in 65 tot 90 minuten in plaats van de eerder geschatte twee uur. 'Buitenlandse waarnemers en ingenieurs kwamen naar België en waren opgetogen over de infrastructuur, de leiding en de tarieven van de Belgische spoorwegen, die in de jaren 1850-1870 bijzonder werden uitgebreid' (Van der Hert, 2004, p. 144, 312-318, 352). Het laag houden van de tarieven was onmiskenbaar een beleidsoptie van de overheid (Van der Hert, 2004, p. 371).

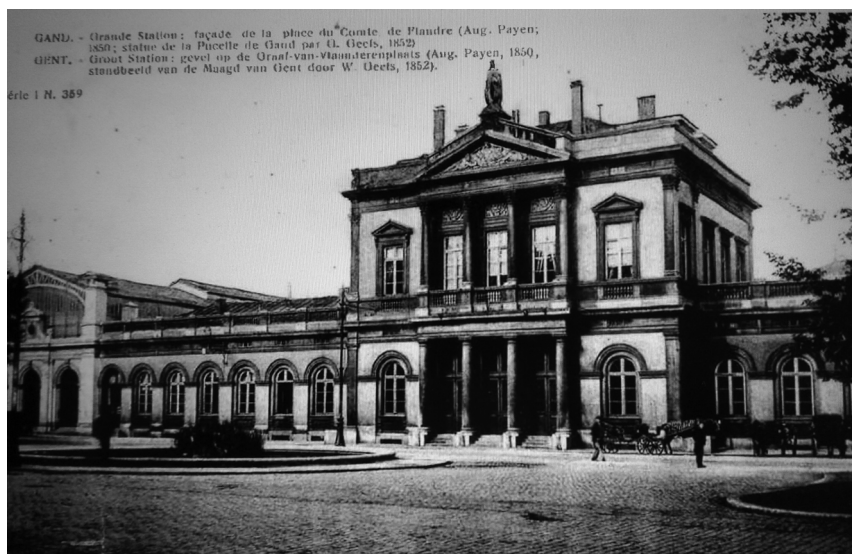

Fig. 2: Het Gentse Zuidstation. De figuur op het fronton werd ten onrechte de Maagd van Gent genoemd. Het is een allegorische voorstelling van Belgica (Rogge, 2016, p. 43-44).

Het succes van de spoorweg was zo spectaculair dat in 1837 op het traject Antwerpen-Brussel al geen diligences meer reden. In 1851, het jaar van Snellaerts tochten naar Luik en de Ardennen, waren 35 steden (of 20 procent van de bevolking) aangesloten op het spoorwegnet. De verdeling over het grondgebied was evenwel niet gelijk. Elf van die steden lagen in de provincie Henegouwen, zes in West-Vlaanderen, vijf in Oost-Vlaanderen, twee in Antwerpen, vier in Luik, twee in Limburg, één in Namen en geen enkele in Luxemburg (Van der Hertten, 2004, p. 323, 325). Om die steden te bedienen, lag er in 1851 al 933 kilometer spoorweg. Toen Snellaert in 1858 naar het zuiden van Frankrijk reisde, beschikte België over 1797 kilometer spoorweg (Van der Hertten, 2004, p. 493).

2. LUIK EN DE ARDENNEN

De titel *Een paer dagen in Luik en in de Ardennen* wekt de indruk dat de tekst één uitstap tot onderwerp heeft, maar in werkelijkheid is het een relaas van twee korte reisjes naar het Waalse landsgedeelte. Op 13 april 1851, Palmzondag, verlaat Snellaert Gent. Vertrekpunt is het Gentse Zuidstation, dat op dat ogenblik bijna in een nieuw kleedje steekt. In augustus 1845 had de gemeenteraad zijn fiat gegeven aan de overeenkomst tussen de stad en het ministerie van Openbare Werken voor de herinrichting van het veelgebruikte Zuidstation. Auguste Payen (1801-1877), met meer dan vijftwintig stationsgebouwen de huisarchitect van de Spoorwegen, zorgde met een knipooog naar Palladio voor een groots ontwerp in neoclassicistische stijl. Het gebouw aan het Graaf van Vlaanderenplein werd op 27 mei 1852 ingehuldigd (Rogge, 2016, p. 40-47).

De trein voert Snellaert aanvankelijk door langzaam ontwakende lentedatuur, maar aan de oevers van de Maas en de Ourthe is het nog volop winter. Als hij na vier dagen weer naar Vlaanderen spoort, treft hem de metamorfose die ondertussen heeft plaatsgevonden: overal weelderige groei: ‘vriendelijk groen en schitterend geel’ (Snellaert, 1851, p. 2). Vier voorjaarsdagen lang trekt Snellaert over slechte wegen waarop hij zijn voeten bezeert, langs nietige dorpjes en door een natuur die er met de dag meer uitgeput uitziet. Bergen van rotsschilfers in de omgeving van Namen. Hier en daar een ongenaakbaar geel bloempje in de schaduw van zwermen van duizenden raven. Een land als een theaterdiva voor haar make-up. Vier maanden later is hij opnieuw in Wallonië en dan verzoent de weelderige natuur hem met het land. Hij wandelt rond Luik en bezoekt Chaudfontaine. In de tekst is het niet helemaal duidelijk

welke commentaren bij de voorjaarsreis horen en welke bij de zomerreis. In ieder geval is zijn algemene appreciatie van de streek, de natuur en de mensen eerder negatief te noemen.

In Saint-Hubert ‘waer ik half geradbraect in eene diligentie was aengekomen, een voertuig dat thans aen ons, troetelingen van de spoorwegen, zoo ellendig voorkomt als voor twintig jaren een boerenwagen het deed’ (Snellaert, 1851, p. 7), bezoekt Snellaert een niet bij naam genoemde vriend.⁴ In 1851 is de provincie Luxemburg nog niet bereikbaar met het spoor – dat eindigt in Namen. Alleen al voor het gemak zou het goed zijn in Luxemburg een spoorweg aan te leggen, al zou hij geen winst opleveren, zo betoogt de reiziger, want de dorpen zijn onderling moeilijk te bereiken, er wonen nauwelijks mensen in de provincie, er zijn geen steden, behalve Luxemburg dan, maar dat is het buitenland, en Aarlen vindt hij een nest.

In de Ardennen valt hem de krachteloosheid van de levende natuur op. Zowel de eiken als wat eronder groeit, doen het minder goed dan in Vlaanderen; groenten en fruit zijn van mindere kwaliteit; uit Vlaanderen geïmporteerd kleinvee is al na enkele generaties kleiner en verzwakt; kalf en schaap wegen er veel minder. In Saint-Hubert levert een koe niet meer dan één liter melk per dag, in de Famenne, waar de weiden vetter zijn, drie liter, in de omgeving van Gent tien liter. Alle dieren grazen op gemeentegrond. Vroeger moet het land nog armzaliger zijn geweest: alles bos, winter tot juni en vanaf september, in de zomer korte, hete dagen, ondankbare grond. De geringe vooruitgang is echter niet te danken aan de bevolking zelf, want die is hardleers, bijgelovig en bijzonder zelfgenoegzaam. Snellaert spaart de harde woorden niet. De weinige verbeteringen die hij constateert, schrijft hij toe aan ingeweken Vlaamse boeren, maar hij vreest voor hun toekomst: ‘Jammer maer, dat ze daer zonder vlaemsch onderwys, hetzy in de school, hetzy in de kerk, ontaerden zullen, en by ’t verlies van de voorvaderlyke tael tot den ruwen, zedelloozen staet der Ardennenaers vervallen zullen’ (Snellaert, 1851, p. 10). Vlaamse priesters en schoolmeesters zouden de ingeweken Vlamingen voor dergelijk verval kunnen behoeden en de Vlamingen zouden de Luxemburgers tot voorbeeld kunnen zijn, schrijft Snellaert nog, maar het is duidelijk dat hij daar zelf niet in gelooft.

---

⁴ Van de duizenden in de UBG bewaarde brieven is er geen enkele vanuit Saint-Hubert verzonden.

3. WAAL EN VLAMING

Naar aanleiding van de ellende in Oost- en West-Vlaanderen had Joseph-Désiré Sigart (1798-1869) op 12 december 1846 in de Kamer gesuggereerd dat de arme Vlamingen zelf schuld hadden aan hun situatie. ‘La race flamande serait-elle d’une nature inférieure comme les races africaine et américaine?’ Hij voerde het idee meteen weer af, maar had het niettemin zo verwoord. Europese superioriteitsgevoelens waren niet nieuw, maar in België stonden de antropologie en de etnografie nog in de kinderschoenen. Slechts Jean-Baptiste d’Omalius d’Halloy (1783-1875), politicus en geoloog, had er na zijn studies in Parijs uitgebreid aandacht aan besteed. In de jaren 1840 sprak hij er enkele keren over in de Koninklijke Academie. Uiteraard poneerde ook hij een raciale hiërarchie (Couttenier, 2024, p. 36). Een vergelijking van Vlamingen met ‘inférieure rassen’ was echter nog niet aan de orde, daar zouden enkele tientallen jaren later de jonge vrijmetselaars Emile Houzé (1848-1921) en Victor Jacques (1858-1925) voor zorgen, beiden arts en respectievelijk voorzitter en secretaris van de in de jaren 1880 florerende Société d’Anthropologie de Bruxelles (Couttenier, 2009, p. 97).⁵

Sigarts *victim blaming* werd hem door de flaminganten niet in dank afgenomen (Absillis, 2022, p. 65). Geen enkele reactie was zo fel en zo beklijvend als die van Snellaert. Zijn ‘Wael en Vlaming’ verscheen in de laatste jaargang van *Belgisch Museum* en als zelfstandige publicatie vroeg in 1847. Zijn uitgebreide vergelijking van Walen en Vlamingen viel bijzonder negatief uit voor de Walen. Voor de Vlaming was de Waal ‘zyn onbarmhartige vyand [...], van wien hy geene genade heeft te verwachten, en zyn instinct zegt hem dat er geene ineensmelling van gevoel en belangens tusschen beide bestaen kan’ (Snellaert, 1847, p. 9).

‘Reizen is eene zeer nuttige zaak voor wie met leerzucht begaefd is: het verrykt den geest en versterkt het oordeel, maekt u menschelyk en vaderlandsch

---

⁵ Jacques en Houzé lieten de ideologie weleens primeren op de wetenschap. In 1883 kon de eerste bewijzen dat de Vlaming vooral ontvankelijk was voor zintuiglijke prikkels, intellectueel weinig ontwikkeld was, lui, wellustig, koppig en weinig inventief. Dat alles op basis van skeletten uit een Brussels kerkhof onder de Kleine Zavel (Couttenier, 2024, p. 149, 152). Schedelmetingen brachten Houzé er dan weer toe de Vlaming ergens tussen de Polynesiërs en de Afrikanen te situeren. Allerlei primitieve kenmerken die ze vonden tijdens hun onderzoek op koloniale ‘anderen’ bleken ook voor te komen bij Europese vrouwen, arbeiders, criminelen, mensen met misvormingen en Vlamingen. Beide artsen waren ervan overtuigd dat de Vlamingen, evenmin als de gekoloniseerde volkeren, een kans maakten in *the struggle for life* (Couttenier, 2009, p. 97-98). Rassenleer in de handen van Franstaligen doet weinig meer dan verduidelijken waarom de Vlamingen zich achtergesteld, en zelfs gekoloniseerd konden voelen.

tevens', schreef Snellaert (1843) enkele jaren eerder, maar in zijn geval, in 'Wael en Vlaming', leverde het toch niet de meest objectieve bedenkingen op, want hij schildert een bijzonder negatief en clichématig beeld van Walloonië en de Walen. Niettemin blijft Snellaert, zelfs in deze tekst, geloven in de eenheid van het land, gaat hij niet verder dan een anti-imperialistisch geïnspireerd Vlaams subnationalisme.

Ook *Een paer dagen* blinkt niet uit in objectiviteit. Het lijkt op sommige bladzijden op een etnografisch geschrift dat erg veel parallellen vertoont met de wijze waarop inferieure rassen uit Afrika en Amerika destijds werden beschreven – een onbewuste of misschien gewilde reminiscentie aan Sigarts eerder geciteerde suggestie.

Snellaert tekent de Luxemburgers als een volk met weinig zedelijk besef dat ook weinig hygiëne kent. Hij schetst een beeld van hutten uit rots en stammetjes die voor huizen doorgaan en waar mens en dier samen op de grond slapen. Steenkool is er niet, er wordt gestookt met brandhout. De hele winter komen de Luxemburgers niet buiten, vertellen ze elkaar spookgeschiedenissen en maken ze elkaar wijs hoe goed ze het wel hebben. De voeding is al even ellendig als de huisvesting: aardappelen, nauwelijks brood, tenzij bij de rijken, en in de winter gezouten en gerookt varkens- en rundvlees en zuurkool. Karnemelk is er onbekend en de weinige boter is wrang van smaak. Alle spijzen worden met smout of afgesmolten spek bereid, en iedereen vindt dat bovendien allemaal erg lekker. Als hij twee pagina's verder noteert dat er wild is in de bossen; zwijnen niet zozeer, maar veel hazen, konijnen en patrijzen, en forel in de rivieren, dan lijkt dat de uitspraak over de ellendige voeding wel te nuanceren. De Luxemburger, zo besluit hij na een toch wel erg korte kennismaking, heeft weinig nodig om te leven. Voor brandhout zorgt de gemeenschap, met twintig frank kan hij een stuk grond kopen en er samen met zijn burens met gevonden materiaal een huis op bouwen. Een schoenmaker maakt hem schoenen met nagels van verschillende lengte. 'Hy leeft nagenoeg met de onbezorgdheid der voortyden' en bovenal is hij lui en laat hij zijn vrouw werken (Snellaert, 1851, p. 12). Onwetend is hij ook: een man die aan de Vesder woont, weet hem niet eens de naam van die rivier te zeggen.

Opmerkelijk in dit reisrelaas is Snellaerts aandacht voor het lot van de vrouw, voor de opvallende inferioriteit die haar deel is. Hij heeft met haar te doen. 'De Ardennenaer [...] is heer en meester, en de vrouw is de slavin. Het doet zeer vrouwen [...] als muilezels geladen te zien voorttrekken, om eenige stuivers te winnen, terwyl de mannen t'huis eene pyp blyven rooken of in het kofyhuis pinten Pequet door de keel jagen. Te regt mag men zeggen dat die stre-

ken de hel zyn voor de zachtere helft van het menschelyk geslacht' (Snellaert, 1851, p. 12).⁶ Zo ziet hij de situatie in Luxemburg.

In een stad als Luik is het echter niet beter. Ook daar is de 'vrouw in haer lot te beklagen'. Veel en zwaar werk is haar deel, terwijl de man het heel wat makkelijker heeft (Snellaert, 1851, p. 14). Het valt echter nog maar te bezien of deze vrouwvriendelijke houding feministisch of zelfs maar profeministisch is. Veel meer lijkt de benadering metaforisch, want hij merkt op dat zoals de man de vrouw hier laat slaven in het grote Belgische huishouden, de grootste last op de schouders van de Vlaming valt (Snellaert, 1851, p. 12). De aanpak lijkt wat op de wijze waarop ruim drie decennia later de Vlamingen met zwarten worden vergeleken. Als Leopold II in 1885 de Onafhankelijke Congostaat (État indépendant du Congo), ook bekend als Congo-Vrijstaat verwerft, richten flaminganten zich met een plakkaat tot hun 'Zwarte Broeders'. De tekst, die uiteraard voor de Vlamingen bestemd is, maakt de zwarten duidelijk dat ze vanaf dan net zo zouden worden gediscrimineerd als de Vlamingen: wetten die ze niet verstaan; een leger waarin ze het vuile werk mogen opknappen, maar dat hen in bedwang zal houden; gendarmen en rechters die hen niet begrijpen; en onderwijs in een vreemde taal.⁷ Daarmee worden een aantal Vlaamse grieven nog eens op een rijtje gezet. In 1885 is het de Vlaming als zwarte, in 1851 vergelijkt Snellaert de Vlaming met een slavine. De verwijzing naar slavernij mag niet verbazen. Politiek actieve Europeanen grepen in de eerste helft van de negentiende eeuw vlot naar die term om de onvrijheid van hun tijdgenoten aan te klagen en 'slavery [became] one of the root metaphors of western political philosophy and language' (Clark, 2023, p. 157).⁸

De Vlaming als slaaf en de Waal als profiteur. Het lijkt geen twijfel dat Snellaert met zijn tekst, net als in *Wael en Vlaming*, vooral een vergelijking tussen de twee gemeenschappen wil schetsen. Al in de eerste alinea van zijn relaas is de bedoeling duidelijk. Arndt, zo weet Snellaert, gebruikte de uitspraak 'Mooi! mooi!' voor het Hollandse landschap, en zelf wil hij die woorden gebruiken voor de 'eenvoudige schoonheid van een vlak landschap', het Vlaams-Belgische landschap (Snellaert, 1851, p. 1). De bedenking maakt meteen duidelijk dat de auteur niet onverdeeld gunstig oordeelt over het zuiden van het land. Vervolgens benadrukt hij het grote verschil tussen het

---

⁶ Pequet (peket) is een soort graanjenever, gearomatiseerd met jeneverbes en typisch voor de Maasvallei, dus niet meteen voor de provincie Luxemburg.

⁷ Het plakkaat werd afgedrukt in *ADVN-Mededelingen* 82 (2023/4), p. 5.

⁸ Clark geeft een reeks voorbeelden van het metaforische gebruik van slavernij in heel Europa.

noorden en het zuiden van België wat het landschap en de klimatologische omstandigheden betreft. Een vreemde die door Europa reist, zou pas naar Vlaanderen mogen komen, zo stelt Snellaert verder, als hij, moe van bergen en kloven, ‘naer het genot der zachte natuer snakt en de bedryvigheid van den mensch in hare minst aenmatigende waerde wil gade slaen’ (Snellaert, 1851, p. 2).

4. HET VLAAMS IN WALLONIË

In Namen hoort Snellaert Vlaams spreken, maar het blijken enkele radeloze mensen te zijn die met hun handel uit Vlaanderen naar hier zijn gemigreerd. In Luik meent hij heel wat Dietse klanken te horen en in de intonatie neemt hij Germaanse invloeden waar. Reden genoeg om het Waalse volk verre van zuiver romaans te achten. De gedachte aan een nauwe bloedverwantschap doet hem haast de taalgrieven vergeten. De taalrelicten die hem treffen, zo moet hij al snel besluiten, behoren echter ‘eerder tot de geschiedenis, die by ons zoo weinig gezag geniet, dan tot het werkelyke leven’ (Snellaert, 1851, p. 3).

Het Vlaams bestaat niet voor de *Luikerwaal*, hij wil het niet in het hoger onderwijs, en in het middelbaar slechts naast andere vreemde talen. Zelfs bij de Luikse etymoloog Charles Grandgagnage (1812-1878), die hij overigens een voortreffelijk taalkundige vindt, merkt hij niet de minste aandacht voor het Nederlands. Een Luikse vriend, wellicht de taalkundige Jan Hendrik Bormans (1801-1878), wiens brieven aan Snellaert ook weleens in het Frans zijn geschreven, troost hem met de gedachte dat het Vlaams, via de omweg van het Hoogduits – dat in Luik zoveel geleerd wordt als het Frans in Vlaanderen – ooit nog wel ingang zal vinden. Vlaams is volgens die vriend niet aan de orde omdat het nergens goed voor is. Het heerlijkste wildgebraad en de beste wijn kunnen Snellaerts ‘vlaemsch harte’ geen voldoening geven. En hij overweegt dat het Vlaams wel de moeite zou zijn voor de Walen als de Vlamingen hun eigen taal zouden spreken, ook in de Kamers, ‘dan zou men het schandael niet beleven dat de Vlamingen zich aen den Luikschen zegewagen zouden laten spannen, dan zou men te Gent Vlaemsch zyn, gelyk men te Luik Waelsch is; dan zou Luikerland zyn geest van overheersching moeten laten varen’ (Snellaert, 1851, p. 3).⁹

---

⁹ In een brief aan de Rotterdamse dichter Adriaan Bogaers (23 oktober 1859, UBG G015753/6) noemde Snellaert het ‘Staetsbestuer [...] eigenlyk Luikerwaelsch’.

Een paer dagen te Luik en in de Ardennen is niet zozeer een reisrelaas als wel een analyse van de Waalse volksaard en het politieke denken. In Luik, zo schrijft Snellaert, is men ervan overtuigd voorrechten te genieten boven de andere Belgen vanwege het Luikse aandeel in de Belgische Omwenteling van 1830 – een gedachte die volgens hem in de monsterdiscussie over publieke werken ook door minister Rogier wordt gedeeld, en misschien ook door de Vlaamse afgevaardigden die voor de afleiding van de Maas hebben gestemd.

Over de Schelde-Maas-verbinding werd al nagedacht sinds de tijd van Albrecht en Isabella. Met het uitdiepen en kanaliseren van rivieren en de aanleg van enkele stukken extra kanaal werd ze in de jaren 1840 ook effectief gerealiseerd. Het doel was economisch, maar militaire bruikbaarheid was ook een argument ten gunste van het project. Niets daarover bij Snellaert. Hij suggereert als vooropgesteld doel het vermijden van toevallige overstromingen van twee keer vierentwintig uur door water van de Maas naar de Schelde over te hevelen. Hij voegt er meteen aan toe dat wie is gaan kijken, weet dat het weggegooid geld is, want dat nieuwe kanaal kan maar een fractie van de overlast de baas. Wel wordt het een vijand te meer voor Vlaamse en Brabantse belangen. Hij vermoedt dan ook een verborgen economische agenda zoals speculatie ten voordele van de Luikse steenkoolmijnen, en dat ten dele op kosten van Vlaanderen. Hij berekent dat in de omgeving van Luik zestig miljoen frank in kanalen werd geïnvesteerd en daaruit leidt hij een fundamenteel verschil tussen Vlaanderen en Wallonië af: Vlaanderen betaalde wegen en kanalen met eigen middelen, de Walen willen nu ‘op gemeene kosten zoo mild bedeed worden als wy het zyn, terwyl wy het hoognodige niet bekomen kunnen’ (Snellaert, 1851, p. 5).

En het houdt niet op bij de aanleg van kanalen. Het is de Waal niet voldoende onze taal te miskennen en de Vlaamse beschaving zoveel mogelijk te dwarsbomen, de Vlamingen komen ook voor twee derden tussen om hem uit de algemene kas te bezorgen wat in Vlaanderen al lang met eigen geld is bekostigd. En dan wil hij nog geen belasting betalen. Het is bekend dat Luxemburg geen verkiesbare voor de senaat heeft die duizend gulden aan de staat betaalt. Toch zijn er miljonairs in de Ardennen en die hebben hun fortuinen in de mijnen en smeltovens ‘die niet werkzaam zouden zyn, zegt de heer Frère, indien ze op gelyken voet als de vlaemsche akker of als katoen- en vlasspinneryen belast wierden’ (Snellaert, 1851, p. 13).¹⁰

---

¹⁰ De doctrinaire liberaal Walthère Frère-Orban was op dat ogenblik minister van Financiën in de regering-Rogier.

Hier en daar ziet Snellaert wel lichtpunten. Zo weet hij dat de Luxemburgers uitblinken in oude talen en wiskundige wetenschappen, iets wat hij in verband brengt met het gedwongen winterse thuiszitten, maar namen noemt hij niet. Oppervlakkig beschouwd, vindt hij het Luikse volk goedaardig en weinig ruziënd, en misschien meer dan Vlamingen geneigd tot solidariteit. Aan het einde van zijn uiteenzetting constateert hij op basis van zijn kennismaking met de mensen van de andere helft van het land dat het behoud van de huidige toestand voor hen het beste is. ‘De ruwe, krachtige menschen zyn aen ’t roer van den staet en besturen het met veerkracht. Vlaenderen integendeel lydt, en het zal blyven lyden zoo lang de tegenwoordige toestand voortduert’ (Snellaert, 1851, p. 14). Hij betreurt het gebrek aan creativiteit van de Vlaamse burgerklasse en vraagt zich af hoe de oude veerkracht van Vlaenderen weer tot leven kan worden gewekt.

Voor zijn relaas gebruikte Snellaert de werken van Philippe Vandermaelen (1795-1869) of Vander Maelen, zoals zijn naam ook wel gespeld werd. Via Constant-Philippe Serrure (1805-1872), met wie hij een bijzonder moeizame relatie onderhield, had hij met hem kennism gemaakt. Vandermaelen, lid van verschillende academies en geleerde gezelschappen in diverse Europese landen en daarbuiten, ‘fondateur de l’Etablissement géographique de Bruxelles’ zoals op zijn overlijdensbericht was te lezen, schreef en publiceerde na de Belgische onafhankelijkheid een reeks lijvige *Dictionnaires géographiques*. Met Snellaert ruilde hij die onder andere voor het *Kunst- en letterblad*.¹¹ In de inleiding tot het eerste boek, dat handelt over de provincie Luik, rekende hij op een reeks van twaalf delen. Zeker acht werden er uiteindelijk gepubliceerd. Pas vanaf het tweede deel krijgen de boeken een min of meer vaste structuur. De *Dictionnaires* zijn vuistdikke naslagwerken waarin zowat alles te vinden is wat over de betreffende provincie te weten viel. ‘[T]out ce qui a trait à la connaissance de la nature du sol, de l’influence du climat, et de l’état des lieux considérées principalement sous le point de vue de l’agriculture, de l’anthropologie, de l’industrie et du commerce [...]’ schrijft Vandermaelen (1834, p. i) in zijn inleiding op de provincie Antwerpen. Vandermaelen geeft erg veel en gedetailleerde informatie over alles, tot en met de geschiedenis van de belangrijke lokale adel, de breedte van wegen, de herkomst van schepen in de Antwerpse haven en de tonnenmaat, de handel en industrie, het karakter van de bewoners, enzovoort. In het tweede deel van het boek volgt een alfabetische opsomming van alle gemeenten van de provincie, met telkens

---

¹¹ Cf. brieven van Vandermaelen aan Snellaert, 29 januari 1842, 6 februari en 23 maart 1843, 23 juli 1851 (UBG G015760/1).

uitleg over de samenstelling van de bodem, de bevolking, het aantal boerderijen en huizen, kastelen en luthoven, lokale industrie en handel, details van de veestapel en de gewassen in de landbouw, wat elders in de gemeente nog te vinden is aan boomsoorten... en of de plaatselijke wegen wel in alle seizoenen bruikbaar zijn.

Fig. 3: *Philippe Vandermaelen, 1873, Brussel, KBR, prentenkabinet.*

Uiteraard bulken de boeken van de feiten, maar dat neemt niet weg dat de hoofdstukken over bijvoorbeeld het volkskarakter ook weleens neigen naar het clichématige, bijvoorbeeld als hij schrijft over de landbouwers in enkele dorpen ten noordoosten van Antwerpen. Naast enkele andere karakteristieken valt hem ook op dat ze zich obstinaat verzetten tegen nieuwe inzichten, en: ‘ces gens sont simples, ils ne suivent que les traces de leurs pères; et il est presque impossible de les tirer de leur ignorance [...]’ (Vandermaelen, 1834, p. 85). In het algemeen moet hij, ondanks het vele positieve dat hij over de provincie te melden heeft, toch constateren dat de bevolking zich houdt aan oude gewoonten: ‘ils s’éloignent de la nouveauté’ (Vandermaelen, 1834, p. 207).

Voor Snellaerts relaas waren uiteraard de delen over de provincies Luik en Luxemburg belangrijk. Hij vond dat de auteur, net als anderen, zich veel moeite had getroost om de provincies Luik en Luxemburg een hoge waarde te geven. Tegenover de behandelingen van de Vlaamse provincies vond hij de Waalse met opvallend veel zorg en voorliefde behandeld (Snellaert, 1851,

p. 13). Een diagonale lectuur van de werken van Vandermaelen staat me niet toe dit oordeel te bevestigen. Het werk over de provincie Luik, met een hoofdplaats met ruim 58.000 inwoners, weidt uit over de wapenproductie, die welvaart in het heden en de toekomst garandeert, als een van de belangrijkste industrieën, maar laat er alvast geen twijfel over bestaan dat de welvaart en het welzijn nog voor heel wat verbetering vatbaar zijn, want in sommige wijken van de stad Luik is het gebrek aan hygiëne wel bijzonder schrijnend (Vandermaelen, 1831, p. 49, 129). Dat laatste doet in ieder geval iets af van de waarde van de provincie of stad, behandeld met zoveel vermeende voorliefde.

Voor Luxemburg – en in 1838 was dat nog het geheel van de huidige provincie en het latere Groothertogdom – wijst hij onder meer op de grote rijkdom door de vrijwel onuitputtelijke voorraad mineralen. Daarnaast heeft hij oog voor de opvallend grote gelijkheid die de provincie kenmerkt: geen grote fortuinen, geen industriële, commerciële of financiële machten, en eindeloos veel kleine eigendommen en een erg verspreide boerenbevolking. De bevolking is wel ijverig maar erg klein, de stad Luxemburg telt minder dan 11.000 inwoners, Aarlen net geen 3500 (Vandermaelen, 1838, p. 4, 91-99, 131-132, 140). Door de verspreide bewoning is de aanleg van nieuwe wegen van cruciaal belang, maar een eventuele spoorlijn komt nog niet aan bod. Snellaerts ontleningen zijn wel duidelijk. Vandermaelen wees er bijvoorbeeld op dat haast alle dorpen bossen hebben en dat ‘les coupes se partagent annuellement entre les habitants et de la sorte le chauffage est assuré au plus pauvres’ (Vandermaelen, 1838, p. 81). Het is een aspect van de samenleving dat de armen ten goede komt en dat dus ongetwijfeld positief gepercipieerd dient te worden, terwijl dat bij Snellaert eerder in een context van gemakzucht te lezen valt.

De reis naar het zuiden van het land is Snellaert niet meteen of toch niet onverdeeld bevallen. Hij wijst erop dat België voor het zo onbevolkte en onvruchtbare Luxemburg het vruchtbaarste gedeelte van Limburg met de militaire linie van de Maas aan Nederland heeft moeten afstaan en de verkapte blokkade van de Schelde moet accepteren. De orangist Snellaert toont zich hier opvallend belgicistisch in zijn anti-Waalse vertoog. Het verdrag van Londen van 1839, dat voor een definitieve vrede tussen België en Nederland zorgde, verplichtte Nederland tot vrije doorvaart naar Antwerpen en instandhouding van de bevaarbaarheid, maar gaf het land tevens het recht om anderhalve gulden tol te eisen per ton getransporteerde goederen. Met een verdrag en het betalen van meer dan zeventien miljoen gulden – een derde door Bel-

gië, een kwart door Engeland en de rest door negentien andere op Antwerpen varende naties – werd die tol pas in 1863 afgekocht.

Een enkele keer laat Snellaert de Waals-Vlaamse tegenstelling terzijde om katholiek en liberaal tegenover elkaar te plaatsen. Omdat bij de plattelandsbevolking het katholieke leger wordt gerekruteerd, zo noteert de liberaal Snellaert terloops, zouden de liberale bladen hun toon tegenover dat gedeelte van de bevolking moeten milderen. In het verlengde van die gedachte vindt hij de ministeriële triomfwagen een boerenkar, nu van Vlaamse, dan van Ardense vorm. ‘Ik voor my wenschte dat de vlaemsche steden eens hun eigen triomfwagen uithaelden, waer zy in verledene eeuwen zoo zegepralend op rondreden’, voegt hij eraan toe (Snellaert, 1851, p. 8).

Na zijn kort verblijf in de Ardennen reist Snellaert met de diligence terug van Saint-Hubert naar Namen en vandaar met de stoomboot naar Luik. De Maas stroomt door prachtige natuur die nabij Luik ruimte biedt aan ‘lachende weilanden’ (Snellaert, 1851, p. 13). De dorpjes langs de rivier stellen weinig voor. Aanvankelijk zijn er nauwelijks kastelen of luthoven, wat hij vreemd vindt in een dergelijk schilderachtig gebied, maar voorbij Hoei wordt het duidelijk dat men een groot middelpunt van welvaart nadert, namelijk Luik.

5. NAAR DE PYRENEEËN EN TERUG

Snellaerts manifeste aversie tegen de Walen belet hem niet goede contacten te hebben met individuele Walen. Wanneer hij in augustus 1858, enkele jaren na zijn Luxemburgse avontuur, zijn enige gedocumenteerde grote reis maakt, dan is dat niet alleen in het gezelschap van zijn vriend Karel, ongetwijfeld de jonge advocaat en katholieke democraat Karel van Acker (1830-1912), maar ook met een ‘goed, hartelyk Waelken, Leopold’ (Snellaert, 1858, p. 18). Het begin van het relaas is een ode aan de vooruitgang en aan het spoor: er zijn geen afstanden meer, op driehonderd uur of elf dagen – Snellaerts berekening! – is een groot stuk van Frankrijk te bezoeken, inclusief een bergwandeling in de Pyreneeën. Bovendien is de trein een ideaal middel om van het landschap te genieten. Dat het spoor voor hem de toekomst is, mag ook blijken uit het feit dat hij zijn weinige spaargeld met veel vertrouwen in de uitbouw van spoorlijnen investeerde¹². Tegen het einde van zijn verhaal heeft hij echter wel wat bedenkingen. Er zit weinig regelmaat in de dienstverlening

---

¹² Cf. een ongedateerde brief van Snellaert aan A. Daele, behalve uitgever van de *Beurzen-Courant* ook bankier (UBG, G015755).

van de Franse spoorwegen en er is nauwelijks aandacht voor het reisplezier: steden worden voorbijgesneld, er zijn haltes op onbeduidende plaatsen en het gebeurt dat men ‘’s nachts verscheidene uren verliest met onder den blooten hemel of in eene herberg de minuten te tellen’ (Snellaert, 1858, p. 64). Voor soldaten is er op het Franse spoor een sterk gereduceerd tarief. In het zuiden is het spoorwegpersoneel vriendelijk, in het noorden laat de beleefdheid te wensen over.

In de vooravond van 15 augustus 1858 vertrekt Snellaert uit Gent.¹³ Hij heeft kort, maar niet onverwacht, aandacht voor het passeren van de Groeningekouter. In de ochtendschemer bereikt het gezelschap Parijs. Daar moeten ze zes uur zoek maken, want ze missen hun aansluiting omdat de vorige sneltrein in de buurt van Amiens een ongeval heeft gehad. Na de gedwongen pauze reizen ze naar het zuiden met een trein van de PLM, Paris-Lyon-Méditerranée, een privémaatschappij die van 11 april 1857 tot de nationalisering bij het ontstaan van de SNCF in 1938 voor de verbinding zorgt.

De trein is bij uitstek een plek om mensen te observeren. Een erg heterogeen gezelschap uit verschillende klassen gebruikt de trein voor professionele of andere verplaatsingen. ‘Drie fashionables’ die met een luxueuze bergtochtoutfit en -uitrusting in Narbonne op de trein stappen, zijn een bron van milde spot en in het gebergte heeft hij ze niet ontmoet (Snellaert, 1858, p. 33). Een protestant deelt traktaatjes van een Bijbelgenootschap uit. Die worden gelezen of onder de banken gedumpt. Een priester beperkt zijn commentaar tot de bedenking dat de protestantse propaganda in Frankrijk over veel geld lijkt te beschikken. Snellaert (1858, p. 20) ziet er wat anders in: ‘De tyd is wel gekozen om Godsdienstige beweging te maken: de fransche driftigheid moet toch langs ergens zich lucht geven.’ Het is een impliciete verwijzing naar het bewind van Napoleon III (1808-1873), die de democratische krachten buitenspel had gezet en in 1858 aan een aanslag was ontsnapt.

Veel haltes zijn er niet. In Dijon is er net voldoende tijd voor een drankje. De treinwagons naar Lyon bieden plaats aan vijftig reizigers en de zitplaatsen zijn ruimer en breder dan in België. Een en al luxe is het echter niet, want van Parijs tot Vienne jaagt de wind onaangenaam door het rijtuig. Het station van Lyon – de gare de Perrache, in april 1856 geïnaugureerd (Bouvier, 1948, p. 102-104) – herinnert hem aan het vernieuwde Zuidstation van Gent (ook al

---

¹³ Dat zou dus zaterdag 14 augustus 1858 moeten zijn, maar aangezien hij zeker in Sète overnacht en daarna, volgens hem op zondag, in de namiddag in Perpignan arriveert, moet er in de tijds-aanduidingen iets fout zijn gelopen.

is het dan geen kopstation),¹⁴ de ellende van sommige buurten aan de beluiken van zijn thuisstad. Via Montpellier arriveert het gezelschap 's avonds om halfnegen in Cette (Sète). Zeker zesendertig uur na het vertrek vinden ze daar voor het eerst een bed. Een korte nacht evenwel, want om twintig over vijf gaat de reis al verder. De trein stopt een halfuur in Narbonne, te kort om iets van de stad te zien, en rond drie uur 's middags arriveren ze in Perpignan – tevens het eindpunt van de spoorlijn. Perpignan vindt hij een wat verkommerde stad, de huizen zijn zo gebouwd dat ze beschermen tegen de warmte en ervoor zorgen dat de luchtcirculatie optimaal is. Snellaert geeft het Hôtel du Midi waar ze overnachten als voorbeeld, en de dokter weet dat de lucht die vrijelijk door het gebouw waait droog en minder drukkend is, minder tot transpireren leidt en dus ook minder tot verkoudheden. De volgende dag reizen ze met een jardinière, een lichte koets, over goed onderhouden wegen naar Arles-sur-Tech. Ze passeren Boulon (Le Boulou) waar toneel in het Catalaans wordt opgevoerd, Ceret en Amélie-les-Bains, en om in Arles te raken, moeten ze de Tech over. Vanwege een onderbroken brug gaat dat op de rug van werk-lui. Ze verblijven twee nachten in Hotel Rousseau, waar de bustes van Voltaire en Rousseau een *Onbevleete Ontvangenis* flankeren op de schoorsteenmantel, en dan wordt de terugreis al aangevat. Niet langs Bordeaux, zoals voorzien, maar langs dezelfde weg en met meer tijd voor bezienswaardigheden in de verschillende steden.

Op 25 augustus nemen ze om drie uur 's middags de trein in Perpignan. Er is wat tijd in Narbonne, waar Snellaert aanvoelt dat de luiheid van de bevolking in combinatie met een centraal bestuur het menselijk vernuft in afgelegen gebieden ongebruikt laat. De reis gaat via Montpellier, Tarascon, Beaucaire en Orange. Ze overnachten in Lyon in Hotel de Bordeaux en de auteur krijgt een goede indruk van de stad, ook al vindt hij de stadhuizen van Leuven en Oudenaarde minstens even belangrijke monumenten als het zo gewaardeerde exemplaar van Lyon. De volgende dag doen ze Macon, Dijon en Tonnerre aan en omstreeks middernacht zijn ze in Parijs. Daar willen ze overnachten in het Hôtel de Gand et de Germanie dat door landgenoot De Pauw wordt uitgebaat, maar ze hebben het adres niet bij zich en vinden elders een onderkomen. De volgende dag hebben ze tot elf uur, ik neem aan 's avonds, om Parijs te bezoeken. Van Paris Nord naar Gent reizen lukt niet in de voorziene twaalf uur, want ook al hebben ze een ticket tot Moeskroen, in Rijsel moeten ze overstappen en vervolgens nog eens twee uur

---

¹⁴ De gelijkenis die Snellaert zag kan niet verder gaan dan de overkapping en de hal waar de sporen lopen, want zeker de hoofdgevel van het Gentse Zuidstation was veel geïnspireerder, veel aantrekkelijker ook, dan die van het door François-Alexis Cendrier ontworpen station van Lyon.

wachten in Roubaix. Snellaert herinnert zijn lezers er terloops aan dat Roubaix en Tourcoing één geheel vormen en vanwege het merklijk hogere loon een toevluchtsoord voor Vlaamse arbeiders zijn geworden.

6. HET LEVEN IN FRANKRIJK

Er zijn geen afstanden meer, schrijft Snellaert aan het begin van zijn relaas, maar zijn loopje tot in de Pyreneeën lijkt wat op een hedendaags 'Europa in tien dagen' voor Japanners of Amerikanen. De nachten zijn extreem kort en ook voor de maaltijden is er vaak weinig tijd. Tijdens de terugreis hebben ze in Tonnerre net drie kwartier voor het diner. Net als elders heeft hij hier aandacht voor de kwaliteit van de plaatselijke wijn, en voor de bourgogneneus die er het gevolg van is bij wie hij smakelijk het graf verhaast. Deze aandacht voor en kennis van wijn mag enigszins verbazen, want bij andere gelegenheden omschrijft Snellaert zich als eerder ascetisch omdat hij de geneugten van wijn, lekker eten of goede sigaren aan zich laat voorbijgaan.¹⁵

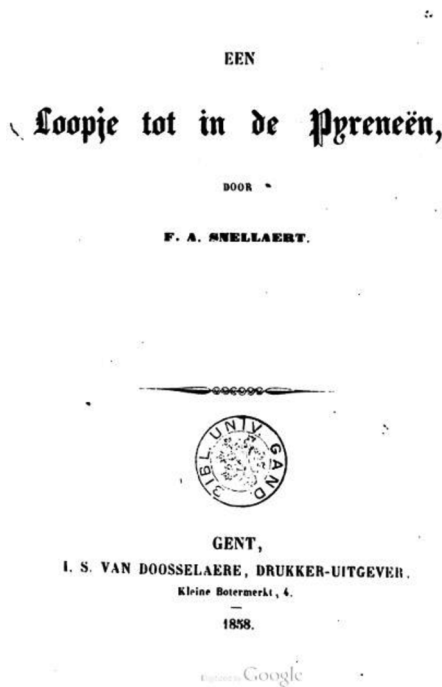

Fig. 4: F.A. Snellaert, *Een loopje tot de Pyreneeën*, 1858.

¹⁵ Brief van Snellaert aan De Decker, kort na 21 september 1869 (UBG, G015755/8).

Niet alleen de wijn passeert de revue, Snellaert heeft ook aandacht voor de zoutwinning en de honing van Narbonne en voor de voeding die ze voorgeschoteld krijgen: vruchten, look, aubergine die hij afdoet als rattenvergif, meloen zonder zout of suiker, olie in de plaats van boter, wat de Vlamingen niet bevalt. Meer in het algemeen vermeldt hij dat de Fransen minder groenten eten dan de Vlamingen, dat de zuidelijke soberheid een fabeltje is en dat krachtiger voeding er tot ziekten leidt. Op de trein ontmoet hij een Vlaamse bakkersgast die hem vertelt dat de Fransen hun brood anders willen dan de Vlamingen en dat dat veel meer kneden impliceert; dat er even vaak wordt gebakken als in Vlaanderen, maar dat de ovens vier keer groter zijn. Veel werk dus, dubbel zo hard werken als eerder in Sint-Amands, maar de bakkersgast vindt dat geen probleem want hij verdient ook het dubbele en de arbeiders krijgen ook veel beter eten dan hun collega's in Vlaanderen: twee keer per dag vlees, meer brood en bonen en een goed glas bier. In zijn relaas voegt Snellaert daaraan toe dat in Vlaanderen de kost minder voedzaam is, wat gecompenseerd wordt door een overvloed aan aardappelen, dat de kwaliteit van het rundvlees er veel geringer is en dat men er een vooroordeel tegen bonen heeft.

Hij vermeldt enkele toevallige gelijkenissen tussen het Nederlands en het Catalaans, maar hij heeft meer aandacht voor de Catalaanse wijze van drinken uit een kruik en hij waardeert het feit dat tijdens Franse stiereengevechten de dieren niet worden gedood. Terloops, en wellicht te relateren aan zijn militaire achtergrond, heeft hij ook meer dan normale interesse voor de route die Hannibal over de Pyreneeën zou hebben gevolgd.

7. KRITISCH TOERISME

Behalve de ene dag dat ze vanuit Arles-sur-Tech met een goed geïnformeerde en spraakzame gids te voet de bergen beklimmen, is er hier en daar wat tijd om steden te bezoeken, of er ten minste een glimp van op te vangen.

Af en toe zijn er ook sites die hij niet kan bezoeken, omdat ze gesloten zijn of uit tijdsgebrek, zoals Les Invalides in Parijs of, tijdens de heenreis, het stadhuis van Lyon, het mooiste van Frankrijk zoals hij bij Malte-Brun had vernomen (en zoals het op Tripadvisor nog altijd bekendstaat).¹⁶ Ook om de Parijse

---

¹⁶ Victor-Adolphe Malte-Brun (1816-1889) was een gerenommeerd geograaf en auteur van een meerdelige *La France illustrée* (1853).

Arc de Triomphe, de Sterrenboog zoals hij hem noemt, grondig te bekijken, heeft hij niet voldoende tijd.

Fig. 5: *Victor-Adolphe Malte-Brun door Alexandre Quinet, Bibliothèque nationale de France.*

In Avignon heeft Snellaert aandacht voor de pausen, in Montpellier voor geneeskunde, in Canette (Canet-en-Roussillon) bewondert hij de zee en het landschap en merkt hij dat de toeristen er net zo belaagd worden als in Oostende, ook al is de infrastructuur er totaal ondermaats. Hij weidt uit over de zigeuners die hij in het zuiden ontmoet, is aardig getroffen door het aanschijn van enkele zigeunermeisjes, zwart maar zonder de ‘dikke lippen en platte neuzen’ van het ‘negergeslacht’ (Snellaert, 1858, p. 37). De natuurlijke rijkdom leidt dankzij de irrigatie tot grote vruchtbaarheid. Het irrigatiesysteem is afkomstig van de Moren, ‘een vernuftig volk aen wie de wetenschappen zoo veel verschuldigd zyn’ (Snellaert, 1858, p. 45).

Het is vooral in Parijs dat hij tijd heeft voor toeristische bezienswaardigheden. Tijdens de heenreis, als hij onverwacht zes uur ter beschikking heeft en onder meer de Notre-Dame, de Tuilerieën en het Louvre bezoekt, en tijdens de terugreis als hij al om zes uur aan de koffie zit en twintig minuten later in

ijltempo de stad verkennt, te voet en met de omnibus, en met een extra halte voor een Frans ontbijt in het Palais-Royal.¹⁷ Ondanks zijn nauwelijks verholen bewondering voor de gasverlichting in de Rue du Rivoli en het Palais-Royal ervaart hij Parijs als vuil, ziet hij vooral nauwe straten en huizen van zeven verdiepingen, de ene al lager dan de andere, waar nauwelijks te ademen is. Het Parijs dat Snellaert bezoekt, is volop aan het veranderen. In opdracht van Napoleon III, die een herhaling van de revolutie van 1848 wil vermijden of makkelijker de kop wil kunnen indrukken, werkt Georges-Eugène Haussmann (1809-1891) van 1853 tot 1870 aan een heel nieuwe stad: grote boulevards komen in de plaats van de middeleeuwse straten en buurten en circa 60 procent van de bestaande woningen verdwijnt of wordt ingrijpend verbouwd. Over dat alles niets in het verslag van Snellaert. De Notre-Dame waardeert hij vanwege de fraaie gevel, maar het interieur vindt hij verschrikkelijk, en hij niet alleen, want hij constateert dat de Fransen, zelf beschaamd, overal in het gebouw de rococo-ornamenten weghalen.¹⁸ Ook over andere kerken heeft hij een uitgesproken mening: Saint-Germain l'Auxerrois vindt hij een hoogtepunt, in La Madeleine kan hij geen rooms-katholieke kerk herkennen en hij zou in bewondering staan als het een heidense tempel of een moderne concertzaal was, en het Pantheon, ondertussen weer een kerk, noemt hij een fraai gebouw, maar beter geschikt om de as van beroemde Fransen te bewaren.¹⁹ Verder ziet hij vooral kerkgebouwen in antieke stijl, 'overal ydelheid, de geest van Voltaire op den godsdienst overgeplaatst' (Snellaert, 1858, p. 78).

In de *Jardin du Luxembourg* wordt Snellaert getroffen door de levensgrote beelden van de 'moedige vrouwen' van Frankrijk rond een waterpartij. 'Een uitmuntende gedachte, waerachtig! Ze omvat de kern van de geschiedenis van dat land' (Snellaert, 1858, p. 78-79). *Les Reines de France et Femmes illustres*, vermaarde dus eerder dan moedige vrouwen, is een reeks van twintig meer dan levensgrote witmarmeren beelden, opgesteld langs de grote vijver

---

¹⁷ Het Palais-Royal, gebouwd voor Richelieu, was in het begin van de negentiende eeuw een stad in de stad, met winkels, theaters, speelzalen, restaurants en bordelen. Het decor voor Balzacs *Comédie humaine*. Aan de hoogdagen kwam een einde toen in 1836 de speelzalen sloten. Tijdens de revolutie van 1848 werd het complex geplunderd en daarna werd het staats eigendom. Tijdens de commune van 1871 werd het Palais-Royal geteisterd door een zware brand. In 1858 waren er volgens het relaas van Snellaert in ieder geval weer restaurants.

¹⁸ Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879) gaf de kerk tussen 1845 en 1865 haar bekende, in zijn ogen 'stijlzuivere' uitzicht.

¹⁹ Het Pantheon was voltooid in 1789 en het revolutionaire regime herbestemde het kerkgebouw als mausoleum. Daarna veranderde het nog enkele keren van functie, om in 1885 definitief een tempel voor de groten van het land te worden.

en de bloemperken voor het Palais du Luxembourg. Ze werden vanaf 1843 besteld door minister van Binnenlandse Zaken graaf Tanneguy Duchâtel (1803-1867) op instigatie van hertog Elie Decazes (1780-1860), groot-referendaris van de *Chambres des Pairs*, het Hogerhuis van edelen dat bestond tijdens de Juli-monarchie. De keuze zou door koning Louis-Philippe in persoon zijn gemaakt, maar daarover bestaat gereede twijfel. Enkele jaren na Snellaerts bezoek werd de tuin ten gevolge van de stadsingrepen van Haussmann anders aangelegd en wellicht was de opstelling van de beelden toen ook anders. Deze lof voor de vrouwen, haast allemaal koninginnen die ook cultureel of maatschappelijk hun stempel wisten te drukken, noopt me ertoe het louter metaforische van de uitspraken over vrouwen en slavinnen in het eerdere reisverhaal te nuanceren. Wellicht was Snellaert toch een stuk vrouwvriendelijker dan de meeste van zijn tijdgenoten.

In het Louvre gaat zijn aandacht niet zozeer naar Egypte en de oudheid, maar vooral naar de schilderkunst. Hij heeft lof voor een knappe Murillo. Jordaens en Van Dyck ziet hij er in volle glorie, maar Rafaël blijft beneden zijn verwachtingen. Ook Rembrandt en Rubens voldoen voor hem niet. Van Rembrandt kent hij beter werk in Hollandse collecties, van Rubens in Antwerpen. Andere bezoekers loven luid de Rubens van de Medicicyclus, maar Snellaert heeft zijn bedenkingen: hij vindt dat Rubens te veel aan het poseren der Fransen heeft toegegeven, betwijfelt zelfs het aandeel van de meester. Gelukkig voor ons, vervolgt hij met een impliciete verwijzing naar de enorme diefstal van meesterwerken van de zogenoemde Vlaamse school onder het Franse bestuur, ‘die de meesterstukken onzer oude school maer al te veel over de grenzen zien trekken, zonder hoop van ze ooit terug te krygen’ (Snellaert, 1858, p. 76).²⁰ Uiteraard bekleedt de Franse school de eerste plaats in de collectie van het Louvre, maar de schilderijen voldoen voor Snellaert niet: ‘men moet ook hier wezen om al het ydele, al het gemaekte der fransche school te begrypen: de komedie, somtyds wel het ballet der menschelyke handelingen en bedryven’ (Snellaert, 1858, p. 75). Een uitgeweken Hollandse kunstenaar, die ‘van den franschen wansmaek voor het komediespel geheel doordrongen’ was geraakt, wordt genadeloos becommentarieerd (Snellaert, 1858, p. 77).

---

²⁰ De meeste van de door de Fransen geroofde kunstwerken werden met veel moeite en evenveel poeha terug naar België gehaald. Jan Frans Willems schreef er in 1815 een gelegenheidsgedicht over (Cf. Stynen, 2012, p. 47-52). De Fransen roofden niet alleen kunstwerken. Lang voor de Franse Revolutie, na de slag bij (West-)Rozebeke (1382) hadden ze in Kortrijk het uurwerk gestolen. Dat zou zich in Dijon bevinden, maar een halte van slechts tien minuten was uiteraard te weinig om op zoek te gaan (Snellaert, 1858, p. 70).

Het Louvre werd na de revolutie, in 1793, herbestemd als museum, maar Snellaert herinnert zich de vorige gebruikers en noteert: ‘Wy gaepden nog de Tuileriën en de Louvre aen, die twee gebouwen, waer de ondergang van het vaderland zoo dikwyls in beraemd werd’ (Snellaert, 1858, p. 19).²¹ Daarmee doen België en Vlaanderen hun intrede in het relaas.

8. TAAL EN EMANCIPATIE

Op de trein ontmoeten ze zowel een Fransman wiens kennis van België klinkklare onzin kan worden genoemd, als een Frans priester die beter geïnformeerd is, maar opmerkt dat de Belgen geen nationaal gevoel hebben. Hij wijst veelbetekenend op de stad Orange, die ze passeren, maar Snellaert gaat daar niet op in, wat gezien diens orangistische verleden en Groot-Nederlandse heden verrassend kan worden genoemd (Snellaert, 1858, p. 24-25).

Snellaert was op de hoogte van de groei van de verschillende nationalistische bewegingen in Europa. Tot in zijn verslag van de Grievencommissie (1859) toe maakte hij er gewag van: ‘De vlaemsche beweging is de uitdrukking in ons vaderland van die algemeene behoefte naer zelfstandigheid, waarvan de wereldgeest in zyne verschillige betoogingen, dagelyks nieuwe veropenbaringen doet’ (Snellaert, 1859, p. 147-148). De overal in Europa toenemende aandacht voor de volkstaal was hem bekend, maar de details van die ‘nieuwe veropenbaringen’, bijvoorbeeld in het zuiden van Frankrijk, waren hem niet helemaal duidelijk. Zo wekt hij nergens de indruk weet te hebben van het initiatief van Frédéric Mistral (1830-1914). Die stichtte op 21 mei 1854 samen met enkele andere Provençaalse schrijvers de Félibrige, een genootschap dat de literatuur in het Provençaals en de Provençaalse cultuur wilde behouden en promoten. Snellaert blijft in zijn reisverslag veralgemenend: ‘Verscheidene byzonderheden duiden aen dat in ’t zuiden van Frankryk, even als in ’t noordelyk en in ’t oostelyk gedeelte van Europa, zich onbekende krachten bewegen om de volkstalen herop te beuren’ (Snellaert, 1858, p. 29). In Frankrijk ziet hij die evolutie door sommigen zelfs positief onthaald en zijn verblijf in het zuiden leidt tot enkele linguïstische beschouwingen over de situatie ter plaatse en over de lessen die Vlaanderen daaruit kon trekken. Hij merkt hoe in de Roussillon de taal van het land, het voertuig van beschaving, wordt miskend. Het volk hoort er de eigen taal niet meer, zelfs niet in preken. De overheid hanteert uitsluitend het Frans en niet iedereen begrijpt dat voldoende.

---

²¹ Het Palais des Tuileries werd in 1871 door de communards platgebrand.

‘En het is om tot zulk een beheer te geraken dat men ons, Vlamingen, thans opleidt, ons streelt en vleit, tot dat de strop voor vast zou gelegd wezen’ (Snellaert, 1858, p. 36). In de dorpen is de situatie iets beter, de clerus gebruikt er nog het Catalaans en het kerkelijk onderwijs gebeurt er soms, met of zonder toestemming, in de volkstaal. Dat het Catalaans in Spanje verdrongen is door het Castiliaans helpt natuurlijk ook niet. ‘Is nu dat volledig verdringen der volkstaal, wat sommigen by ons zoo wenschelyk voorkomt, aen het land voordeelig geweest?’ vraagt Snellaert (1858, p. 37) zich af. Hij is zich ervan bewust dat hij daar op korte tijd geen uitspraak over kan doen, maar hij denkt dat twee eeuwen Frans bestuur nauwelijks meer hebben bereikt dan een laagje vernis leggen op de volksaard. Als enige uitzondering ziet hij de koffiehuisen. In een uitspraak over dans toont hij zich een nationaal purist. Hij ziet hoe de Catalaanse dans de eigen aard van het volk weerspiegelt, maar tegelijk merkt hij ook hoe vermenging met andere dansen noodzakelijkerwijze tot een te loorgang van het authentieke leidt.

In Vlaanderen gaat de bedreiging uit van het Frans. In Moeskroen stappen twee jonge priesters in het rijtuig. Ze spreken Frans en Snellaert vermoedt dat ze Voltaire beter kennen dan Vondel. Wanneer zal het ooit beteren, verzucht hij, en hij voegt eraan toe dat men zegt dat de augustijnen in Gent begonnen zijn met onderwijs in de volkstaal. Snellaert heeft wellicht een gerucht gehoord of zijn wensen voor werkelijkheid genomen. Het college van de Gentse augustijnen had in 1795 de deuren gesloten en in het Franstalige Institution St. Augustin dat van 1844 tot 1875 lager onderwijs aanbood, onderwees men het vak moedertaal in het Frans (Grootaers & Mees, 1996, p. 115). Een andere anekdote had wellicht meer impact op de lezer. In Kortrijk stappen twee vrouwen en een man op. Ze gaan naar de paardenrennen in Waregem. Na enkele woorden in het Vlaams gaan ze verder in het Frans, ook met Franse reizigers. Die maken achteraf een spottende opmerking over het brabbeltaaltje (Snellaert, 1858, p. 81).

Snellaerts relaas eindigt met een les. We zagen andere volkeren, zeden, gebruiken, schrijft hij, ‘alles behoorende tot en aen de natie, die men ons by uitnemendheid ten voorbeelde voorstelt. [...] Wy zagen een groot land met schoone steden en bezet van menschen die zich beroemen de eerste natie der wereld uit te maken’. En toch, bij nader toezien heeft hij minder reden tot jaloezie. Het land is door de natuur met rijkdom begiftigd, maar ‘de nyver heeft van ons land ook een paradys gemaakt’. Bergen kunnen bovendien voor catastrofes zorgen en men is of arm of rijk in dat land, ‘en weinig kent men er die eindelooze verdeling van grond, dat den welstand uitmaekt van Vlaenderen, en onze dorpen tot kleine steden vormt’. Ons land, vervolgt hij, heeft schoonheden die men tevergeefs zoekt in de bergen. En wat zijn die bergen trouwens

tegenover ‘onze gemetselde spitsen, de aloude bewaerplaetsen onzer vryheden, of de gedenkzuilen van den vromen zin der vaderen?’ (Snellaert, 1858, p. 82-83). Snellaert (1858, p. 83) ziet hoe het Franse centrale bestuur slechts het voordeel beoogt van één stad en een vijftal satellieten. ‘Buiten dat, gebrek, gebrek aen alles, gebrek aen zelfleven. Het is zwart tegen wit, in vergelyking met den Vlaming, die by den vreemde zoo miskend en door eigen kinderen zoo gelasterd wordt.’

9. ALTIJD WEER DE VLAAMSE STRIJD

Een paer dagen in Luik en in de Ardennen verscheen als brochure of als overdruk uit een of ander vergeten blad en was niet van aard om zijn auteur zeer geliefd te maken bij zijn francofiële medemens. In zijn correspondentie zijn daar af en toe sporen van te vinden. Snellaert stuurde het werkje onder meer aan zijn vriend, de notaris en klassieke verzenbouwer Frans Jozef Blicck (1805-1880), en die reageerde na lectuur met de niet mis te verstane bedenking: ‘Gy spreekt een vrye tael die aen de *nieuwe* politiek niet zeer zal bevalen. Van dien kant moet gy u aen tegensprekers verwachten die niet zachter zullen zyn dan de gene die gy aentref in ’t lettergebied. Moest gy nu het ridderskruis van Leopold ontvangen, *gy zoudt er gestaen hebben.*’²²

Aan Eduard Michels stuurde Snellaert niet minder dan zes exemplaren. Zijn tekst was meer dan een divertimento en hij wilde gelezen worden. Hij vroeg Michels het reisrelaas te verspreiden, ‘niet onder letterkundigen, die krygen het van my, maer tusschen de denkende menigte die doorgaens weinig onderdruyt wordt vant gene zy het noodigst zou moeten weten. Ik meen dat het niet ontydig is, nu dat zekere zaken op het tapyt zyn, met onze broeders uit de rotslanden nader bekend te worden die mannen spelen zoo den baes dat wy wel weten mogen met wien wy te doen hebben.’²³

---

²² Brief van Blicck aan Snellaert, 18 november 1851 (UBG, G015752/10). Snellaert was een van de eersten, zo niet de eerste om in Vlaanderen aan ernstige literaire kritiek te doen (Cf. ook Vlaselaers 1985, o.a. p. 108, 113 en 225, en Van den berg & Couttenier 2009, p. 323-325). Dat hij ook zijn vrienden niet spaarde, werd hem niet door iedereen in dank afgenomen. Eerder in 1851 was Snellaert geridderd in de Orde van de Nederlandse Leeuw, in 1849 had hij de Leopoldsorte gekregen. Wat Blicck concreet bedoelde met de nieuwe politiek is niet meteen duidelijk. De liberale regering-Rogier was al sedert 1847 aan de macht, had in de zomer van 1850 eindelijk haar onderwijspolitiek kunnen realiseren en laboreerde in het voorjaar van 1851 aan Frère-Orbans wet op de successierechten die een regeringscrisis zou veroorzaken.

²³ Brief van Snellaert aan Michels, 15 november 1851 (in september 2024 verworven door de UBG).

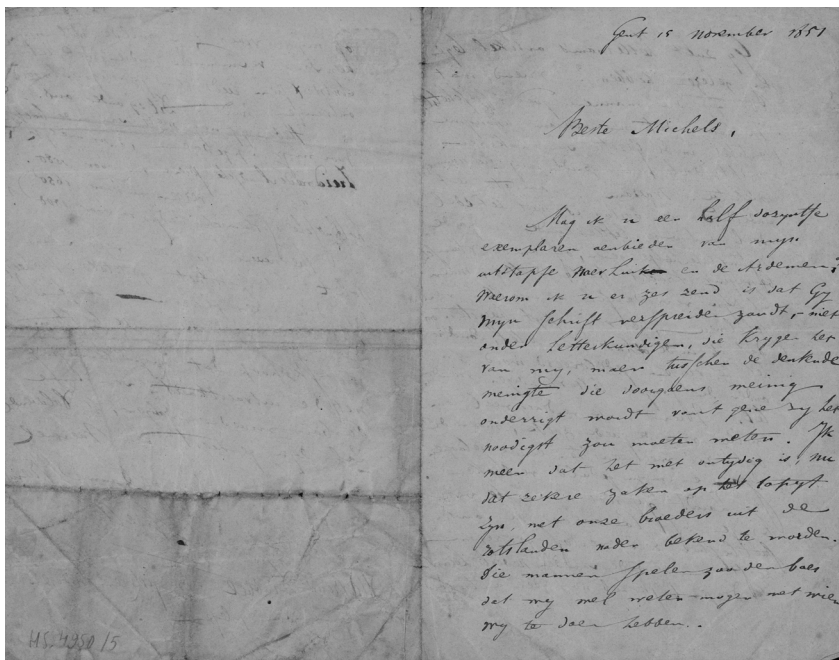

Fig. 6: Fragment van een brief van Snellaert aan Ed. Michels, 15 november 1851, UBG.

Over *Een loopje tot de Pyreneeën*, dat via het Willemsfonds een ruime verspreiding kende, wordt in de bewaarde briefwisseling niet gerept. Omdat het Vlaams en de Vlamingen er vooral tegenover het Frans in Frankrijk en de Fransen als volk worden geplaatst, genereerden de uitspraken misschien ook minder controverser dan de tegenstellingen die in de eerste tekst in eigen land waren gesitueerd. De teneur van Snellaerts bedenkingen is echter identiek.

Ook de Groot-Duits denkende magistraat en taal- en letterkundige Victor Hubert Delecourt (1806-1853), die zijn Nederlandstalige werken signeerde met Hubert van den Hove, las het opstel over Luik en de Ardennen met belangstelling. En hij had zijn bedenkingen. Hij ging ermee akkoord dat de landbouw weinig voorstelde, maar hij vond in de tekst niets over de bloeiende nijverheid in de provincie Luik. Hij was het eens met Snellaert dat Luikenaars sinds 1830 een te groot aandeel hadden in het landsbestuur, wat voor Henegouwers, Vlamingen en Brabanders nadelig was, maar hij vond dat zijn correspondent een foute betekenis gaf aan de (door de Gentenaar niet eens weergegeven) woorden van Grandgagnage. Delecourt beperkte die uitspraak tot het loutere feit dat het voor Luikenaars geen zin had Vlaams te leren omdat alle Vlamingen toch Frans spraken en omdat 'le

flamand est à peine enseigné dans les provinces flamandes'. Te Doornik evenwel, zo nuanceerde hij, was men dichter bij Vlaanderen, had men er wel belang bij Vlaams te leren, en deden dan ook meer dan honderd leerlingen dat.²⁴

Bij eerdere en latere gelegenheden had Snellaerts vriend, Jules baron de Saint-Genois, historicus en bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek, hem er al op gewezen dat zijn vaak onverzoenbare houding contraproductief was. In 1848 reageerde hij op een hem toegestuurd manuscript, wellicht het in 1849 gepubliceerde *Histoire de la littérature flamande* met een duidelijk 'Zie toch van tegen de vlaemsche letterkunde geene nieuwe vyanden optemaken.' De Saint-Genois wees er ook op dat de priesters niet helemaal tegen de Vlaamse zaak waren en dat de Walen het best niet te hard werden aangepakt: men vangt meer vliegen met honing dan met azijn. En bovendien: 'Uw werk is geen vertoogschrift onzer grieven of eene pleitrede ten voordele der moedertaal, maer alleen eene expositie van de verdiensten onzer nationale letterkunde.'²⁵ Enkele jaren later, na een felle rede van Snellaert in de Académie, vond De Saint-Genois het nog eens nodig hem te vermanen: 'in uw eigen belang en in hetgene der vlaemsche zaak, moet gy nu wat *patte de velours* maken in de Akademie, anders gaet gy daer altyd voorkomen, als een *Heremans* die zich maneteert en kwaed wordt, telkens dat hy spreekt.'²⁶

Het was Snellaert er nooit om te doen zijn lezers te behagen. Altijd opnieuw gaf hij onomwonden zijn mening en altijd opnieuw wist hij de Vlaamse beweging en de Vlaamse grieven ter sprake te brengen. Hendrik Conscience formuleerde dat duidelijker dan wie ook, in zijn herdenkingsredevouering in de koninklijke academie in Brussel, waarvan beiden lid waren:

Al wat Snellaert ooit schreef is aan een dubbel doel toegewijd: ofwel hij poogt het Vlaamsche volk door de voorspiegeling van zijn grootsch verleden tot besef zijner edele afkomst en tot nationale trotschheid te verheffen; ofwel, hij vaart met bitterheid, ja, met gramschap uit tegen degenen, welke volgens hem uit zucht naar eigenbaat een gansch volk tot zedelijk en stoffelijk verval zouden willen veroordeelen. Zelfs wanneer het onderwerp dat hij behandelt geheel vreemd aan dit vraagpunt schijnt te moeten blijven, wordt hij door zijne vooringenomenheid

---

²⁴ Brief van Delecourt aan Snellaert, 8 december 1851 (UBG, G015755/12).

²⁵ Brief van De Saint-Genois aan Snellaert, 11 september 1848 (UBG, G015764).

²⁶ Brief van De Saint-Genois aan Snellaert, 29 april 1865 (UBG, G105764). Tegelijk blijkt dat J.F.J. Heremans (1825-1884), Vlaams boegbeeld en professor in Gent, ook wel de reputatie van onverbeterlijk querulant had.

voor Vlaanderen medegesleept, en alles wordt hem eene reden om van den strijd voor moedertaal en volksbestaan te spreken. (Conscience, 1873, p. 174)

In zijn reisrelazen was dat dus niet anders.

Literatuurlijst

- Absillis, K.** (2022). *Het slechte geweten van Vlaanderen. Nationalisme, racisme en kolonialisme in de tijd van Hendrik Conscience*. Antwerpen: Davidsfonds.
- Bouvier, J.-A.** (1945). 'La gare de Perrache: Ses conditions de site et les conséquences de son établissement'. *Les Études rhodaniennes*, 20/1-2: 97-111, 102-104. <https://www.persee.fr/doc/geoca_1164-6268_1945_num_20_1_6587> [15 maart 2024].
- Clark, C.** (2023). *Revolutionary spring. Fighting for a new world 1848-1849*. S.l.: Allan Lane.
- Conscience, H.** (1873). 'Korte levensbeschrijving van Ferd.-Augustijn Snellaert, lid der academie.' *Annuaire de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, 39: 167-188.
- Couttenier, P.** (2003). 'Hoe ik bijna een Robinson werd: Vlaamse reisverhalen uit de negentiende eeuw'. In Brems, E. (red.), *Ken ik u niet? Over het vreemde en de vreemdeling in de Nederlandse literatuur*. Leuven: Peeters, pp. 25-64.
- Couttenier, M.** (2009). 'Fysieke antropologie in België en Congo (1883-1964)'. In Allegaert, P., Cailliau, A. & Scharloo, M. (red.), *De exotische mens. Andere culturen als amusement*. Tielt: Lannoo, pp. 96-113.
- Couttenier, M.** (2024). *Anthropology and race in Belgium and Congo (1839-1922)*. New York/Londen: Routledge.
- Grootaers, W. & Mees, M.** (1996). *Zeven eeuwen Augustijnen: een kloostergemeenschap schrijft geschiedenis*. Gent: Snoeck-Ducaju.
- Rogge, G.** (2016). *Het Gentse Zuidstation en de impact op de stad*. Gent: Snoeck.
- Snellaert, F.A.** (1843). 'Een reisje in het Noorden, door Dr. J. Nolet de Brauwere van Steeland – Notre frontière du Nord-Ouest. Excursions pendant les vacances (août 1843 par L. Jottrand). *Kunst- en Letterblad IV*, 24: 93.
- Snellaert, F.A.** (1847). *Wael en Vlaming*, Gent: Gyselynck (overdruk uit Belgisch Museum X (1846), p. 345-363).
- Snellaert, F.A.** [1851]. *Een paar dagen te Luik en in de Ardennen*. Gent: J.M. Bauwens. <https://books.google.be/books?id=mwpbAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false>.
- Snellaert, F.A.** (1858). 'Een loopje tot in de Pyreneeën'. *Volks-Almanak van het Willems-Fonds voor 1859*. <<https://books.google.be/books?vid=GENT900000144193&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>>.

- Snellaert, F.A.** (1859). *Vlaemsche commissie. Instelling, beraedslagingen, verslag, officieele oorkonden*. Brussel: Verbruggen.
- Snellaert, F.A.** (1872). *Rapport sur les travaux de la commission chargée de la publication des anciens monuments de la littérature flamande*. Brussel: Hayez (overdruk uit: Livre commémoratif du centième anniversaire de l'Académie (1772-1872)).
- Stynen, L.** (2012). *Jan Frans Willems, Vader van de Vlaamse beweging*. Antwerpen: De Bezige Bij.
- Stynen, L.** (2022). 'Op reis met Virginie Loveling'. In Loveling, V., *Een winter in het Zuiderland*. Antwerpen: Davidsfonds, pp. 7-61.
- Van den Berg, W. & Couttenier, P.** (2009). *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Van der Hertem, B.** (2004). *België onder stoom. Transport en communicatie tijdens de 19de eeuw*. Leuven: Universitaire Pers.
- Vander Maelen, Ph.** (1831). *Dictionnaire géographique de la province de Liège*. Brussel: Etablissement géographique.
- Vander Maelen, Ph.** (1834). *Dictionnaire géographique de la province d'Anvers*, Brussel: Etablissement géographique.
- Vandermaelen, Ph.** (1838). *Dictionnaire géographique du Luxembourg*. Brussel: Etablissement géographique.
- Vlasselaers, J.** (1985). *Literair bewustzijn in Vlaanderen 1840-1893. Een codereconstructie*. Leuven: Universitaire Pers.